

Ukrainian].

3. Pro borot'bu z koruptsiyeyu: Zakon Ukrayiny [«*About the fight against corruption*» : *Law of Ukraine*]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80/ed20110101/find?text=%EA%EE%F0%F3%EF%F6%B3%BA%FE> [in Ukrainian].

4. Tsyvil'na konventsiya pro borot'bu z koruptsiyeyu: Konventsiya Rady Yevropy [«*Civil Convention for the Suppression of Corruption*» : *Council of Europe Convention*]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102/ed20050316/find?text=%CA%EE%F0%F3%EF%F6%B3%FF [in Ukrainian].

5. Standartni polozhennya ta umovy Yevropeys'koho banku rekonstruktsiyi ta rozvytku: Polozhennya Yevropeys'koho banku rekonstruktsiyi ta rozvytku [«*Civil European Bank for Reconstruction and Development standard terms and conditions*» : *The provisions of the European Bank for Reconstruction and Development*]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985_001/ed19990201/find?text=%CA%EE%F0%F0%F3%EF%F6%E8%FF [in Ukrainian].

6. Osnovy zakonodavstva pro antykoruptsiynu polityku: Model'nyy zakon SND [«*Fundamentals of Anti-Corruption Policy Legislation*» : *Model law of the CIS*]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_944/ed20031115/find?text=%CA%EE%F0%F0%F3%EF%F6%E8%FF/ [in Ukrainian].

7. Pro zasady zapobihannya ta protydyi koruptsiyi: Zakon Ukrayiny [«*About the principles of preventing and combating corruption*» : *Law of Ukraine*]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1506-17/ed20110105/find?text=%CA%EE%F0%F3%EF%F6%B3%FF> [in Ukrainian].

8. Virus. Statyya z Vikipediyi [«*Virus*» : *Wikipedia article*]. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D1%80%D1%83%D1%81> [in Ukrainian].

9. Sable, B. (2017). *Biology. Handbook + tests*. Kamyanets'k-Podilskyi, Alphabet. Retrieved from <https://pidruchniki.com/77178/prirodovnavstvo/biologiya> [in Ukrainian].

10. Rasputenko, I. Koruptsiya yak systemna problema. Retrieved from <https://matrix-info.com/2017/04/23/koruptsiya-yak-systemna-problema> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.09.2019

УДК 34(3/9) «19»

DOI <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2019.7.4>

Чернік Світлана Дмитрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
та адміністративного права
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
e-mail: chernik_svitlana@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3290-1797>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕНЗУРИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр. ХІХ ст.

У статті проаналізовано основні нормативно-правові акти Російської імперії, які діяли на території українських губерній у 60-х рр. ХІХ ст. та регламентували діяльність цензурних органів державної влади. Особливу увагу приділено змінам у законодавстві, які започаткували суттєві зрушення у бік пом'якшення цензури. Метою дослідження стало вивчення нормативно-правих актів Російської імперії щодо цензури, які були прийняті у досліджуваний період, зокрема, укази імператора Олександра ІІ, «Тимчасові правила з цензури» 1862 р., «Тимчасові правила про цензуру та друк» 1865 р. та інші. Встановлено, що запровадження відомчої цензури імператорським указом «Про порядок цензурування творів та статей, які відносяться до предметів різних урядових місць та установ» від 23 січня 1858 р. негативно позначилося на видавничій справі, оскільки призначення довірених осіб від міністерств та відомств посилювало контроль за друкованими матеріалами. Доведено, що імператорський указ «Про перетворення цензурного управління та ліквідацію Канцелярії Міністра народної освіти» від 10 березня 1862 р. розподілив повноваження у галузі цензури між Міністерством народної освіти та Міністерством внутрішніх справ й посилив роль останнього. «Тимчасовими правилами з цензури» 1862 р. регулювалося питання змісту статей та творів, визначалися теми, висвітлення яких потрапило під заборону у періодичних виданнях. Здійснено аналіз статей «Тимчасових правил про цензуру та друк» 1865 р. Зокрема, досліджено структуру органів цензури та їх повноваження, перелік видів друкованих видань, що підлягали перевірці або звільнялися від неї, підстави притягнення до юридичної відповідальності за порушення

цензурного законодавства. У результаті проведеного аналізу зроблено висновок, що цензурне законодавство Російської імперії 60-х рр. XIX ст., яке діяло на території українських губерній, залишало контроль Міністерства внутрішніх справ за видавничою справою, а позитивні зрушення нівелювалися подальшими нормативно-правовими актами.

Ключові слова: цензура, укази імператора, Тимчасові правила про цензуру та друк, Головне управління у справах друку, друковані видання.

Chernik S. LEGAL REGULATION OF THE CENSORSHIP IN UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 60th 19TH CENTURY

The article analyzes the main normative legal acts of the Russian Empire, which operated on the territory of the Ukrainian provinces in the 1960s. and regulated the activities of censorship bodies of state power. Particular attention has been paid to changes in legislation that have triggered significant shifts towards censorship mitigation. The purpose of the study was to study the regulatory acts of the Russian Empire on censorship, which were adopted during the study period, in particular, the decrees of Emperor Alexander II, "Temporary rules on censorship" 1862, "Temporary rules on censorship and printing" 1865 and others. It was established that the introduction of departmental censorship by the imperial decree "On the Procedure of Censorship of Works and Articles Related to Subjects of Various Government Sites and Institutions" of January 23, 1858 had a negative impact on the publishing business, since the appointment of trustees by ministries and departments strengthened materials. It is proved that the imperial decree "On the Transformation of Censorship and the Elimination of the Office of the Minister of National Education" of March 10, 1862, allocated powers in the field of censorship between the Ministry of Public Education and the Ministry of Internal Affairs and strengthened the latter's role. The Temporary Rules of Censorship of 1862 regulated the content of articles and works, determined the topics covered by the ban in periodicals. The articles of the Provisional Rules on Censorship and the Press were analyzed in 1865. In particular, the structure of the censorship bodies and their powers, the list of types of printed editions to be checked or exempted, the grounds for bringing to legal responsibility for violation of censorship legislation were investigated. As a result of the analysis, it was concluded that the censorship legislation of the Russian Empire of the 1960s, which operated on the territory of Ukrainian provinces, left the control of the Ministry of Internal Affairs to publishing, and the positive changes were offset by further regulations.

Key words: censorship, emperor's decrees, Provisional Rules on Censorship and Printing, General Directorate of Printing, Printed matters.

Постановка проблеми. Потреба у модернізації всіх сфер суспільного життя в Російській імперії призвела до реформаційних процесів у 60-х рр. XIX ст. Важливим питанням цього періоду було правове регулювання цензури та необхідність її послаблення через невдоволення громадськості. Цензурне законодавство Російської імперії регулювало повноваження цензурних органів, порядок перевірки матеріалів та встановлювало відповідальність за його порушення. До прийняття «Тимчасових правил про цензуру та друк» 6 квітня 1865 р. перевірі підлягали усі друковані видання в державі. Особлива увага органів державної влади приділялася стеженню за публікаціями в періодиці, що виступала основним джерелом поширення інформації різного спрямування. З другої половини XIX ст. у країні відбувся стрімкий розвиток журналістики, що супроводжувався кількісним зростанням періодичних видань, на сторінках котрих з'являлися статті з різною тематикою, зокрема й внутрішньо- та зовнішньополітичною. У цих умовах влада за допомогою механізмів цензури намагалася контролювати, спрямовувати, обмежувати зміст матеріалів, що друкувалися. Проте намагання лібералізувати цензуру призвели у подальшому до посилення ролі Міністерства внутрішніх справ та збереження контролю над видавництвами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Законодавство про цензуру в Російській імперії у другій половині XIX ст. стало об'єктом дослідження багатьох учених: К. Арсеньєва, М. Лемке, Г. Жирова, В. Чернухи, О. Кириєнка, В. Савчинського, Н. Щербак та інших. Так, робота М. Лемке «Епоха цензурних реформ 1859–1865 рр.» містить досить значний обсяг фактологічного матеріалу. Автор вважає Закон про цензуру 1865 р. «дзеркалом істинної цінності усіх реформ» [1]. М. Жирков визначив та охарактеризував етапи розвитку цензури в Російській імперії у XIX–XX ст., зокрема, зупинився на дослідженні передумов прийняття, змісту та наслідків введення «Тимчасових правил про цензуру і друк» 6 квітня 1865 р. [2]. Український науковець В. Савчинський досліджував історико-правові аспекти цензурної політики російського самодержавства в «українському питанні» у другій половині XIX ст. Він стверджував, що протягом досліджуваного періоду було створено апарат цензури, який намагався контролювати розповсюдження небажаної, шкідливої для влади інформації та охороняв інформаційний простір [3; 4]. Н. Щербак здійснила історико-правовий аналіз законодавчого забезпечення діяльності цензурних установ в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії у XIX – на поч. XX ст. [5; 6]. Отже, зазначені науковці у цілому вивчали питання правового регулювання цензури в українських губерніях Російської імперії у другій половині XX ст., проте, на нашу думку, слід більш детально зупинитися на характеристиці нормативно-правових актів щодо цензури, які були прийняті в період проведення реформ в 60-х рр. XX ст.

Мета статті – аналіз нормативно-правових актів Російської імперії, які регулювали цензуру в українських губерніях в 60-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зростання кількості друкованих джерел інформації та їхньої популярності серед громадськості стало передумовою для початку змін цензурного законодавства в Російській імперії у другій половині XIX ст. За визначенням дорадянського історика М. Лемке період 1858 – 1865 рр. став «епохою цензурних реформ» [1]. Впровадження нових законів, які в певній мірі пом'якшували умови цензурної перевірки, сприяло появі нових друкованих видань. Про що свідчать відомості, наведені

публіцистом К. Арсеневим: «в 1845 – 1855 рр. за царювання російського імператора Миколи I цензурою дозволявся випуск 6 газет і 19 журналів (серед них – дитячі, медичні, модні), а уже в перші десять років правління Олександра II (1855 – 1865) – 66 газет та 156 журналів» [7, с.5].

Початком реформування інституту цензури в Російській імперії у 60-х рр. XIX ст. стало видання 23 січня 1858 р. імператором Олександром II указу «Про порядок цензурування творів та статей, які відносяться до предметів різних урядових місць та установ». Для відносин із Санкт-Петербурзьким цензурним комітетом призначалися по одній довірений особі від імператорського двору, міністерств (військового, морського, внутрішніх справ, фінансів, державного майна, юстиції), Головного управління шляхів сполучення та публічних споруд, Головного штабу його імператорської величності по воєнно-навчальним закладам та III відділення імператорської канцелярії. В інших містах імперії відповідні твори та статті мали передаватися Міністру народної освіти, який своїм розпорядженням направляв їх до необхідного відомства. Довірені особи розглядали матеріали та надавали свої висновки щодо них, у разі виникнення сумнівів інформували головне начальство, яке приймало рішення або накласти заборону, або передати до редакції [8, с.64-65]. У такий спосіб змінювався порядок перевірки творів і статей та запроваджувалася відомча цензура. Отже, це ускладнювало процес проходження статті від подання в редакцію до її публікації. Враховуючи вище викладене, слід погодитися із думкою О. Кириєнка, який вважає що цей закон не слід розглядати як елемент послаблення цензурного режиму [9, с.86].

Наступним нормативно-правовим актом прийнятим в межах реформування цензури став імператорський указ «Про перетворення цензурного управління та ліквідацію Канцелярії Міністра народної освіти» від 10 березня 1862 р., яким змінювався розподіл повноважень між відомствами. Зокрема, ліквідувалося Головне управління цензури. На зміну Канцелярії Міністра народної освіти створювалася Особлива канцелярія Міністерства народної освіти. Слідкувати за відповідністю змісту книг, брошур, періодичних видань, гравюр, естампів та інших видань цензурним правилам та контролювати цензорів мало Міністерство внутрішніх справ. Інші обов'язки колишньої Канцелярії покладалися на міністра народної освіти, якому підкорювалися цензурні комітети та окремі цензори міністерства. Твори та статті про церковні справи піддавалися духовній цензурі, про імператора та його сім'ю розглядалися міністром імператорського двору, по інших питаннях – міністром народної освіти. Лише щодо спірних питань слід було звертатися до інших відомств. Повідомлення політичного змісту розглядалися органами загальної цензури [10, с.182-183]. Таким чином, відомча цензура скасовувалася, за виключенням окремих напрямків, повноваження щодо цензури розподілялися між Міністерством внутрішніх справ та Міністерством народної освіти, при цьому посилювалася роль Міністерства внутрішніх справ у контролі за змістом публікацій в друкованих виданнях держави.

З метою впорядкування цензурного законодавства 12 травня 1862 р. були видані «Тимчасові правила з цензури», які мали діяти до прийняття постійно діючого нормативно-правового акту. «Тимчасові правила з цензури» 1862 р. були покликані унеможливити друк критичних публікацій щодо Положення від 19 лютого 1861 р., християнської віри та вчення, виявлення неповаги до монаршої династії, поширення соціалістичних і комуністичних ідей, а також сприяти охороні честі та гідності кожної особи [11, с.61-62].

14 січня 1863 р. за указом імператора Олександра II створювалася комісія для розробки нового цензурного статуту, яку очолив князь Д. Оболенський. Нагляд за її роботою покладалася на Раду міністрів [12, с.43]. 24 березня 1865 р. проект цензурного статуту схвалено Радою міністрів та передано на затвердження імператору [9, с.87]. 6 квітня 1865 р. «Тимчасові правила про цензуру та друк» були підписані Олександром II та вступали в дію з 1 вересня цього ж року. Склалися вони з трьох розділів: «Про Головне управління у справах друку», «Про повременні видання», «Про типографії, літографії, метолографії та заклади, які виробляють приналежності для тиснення» [13, с.397].

Нагадаємо, що у Російській імперії за формою цензурного контролю цензура поділялася на попередню та каральну (або подальшу, наступну). Попередня цензура передбачала перегляд спеціально уповноваженою інституцією друкованих видань, театральних вистав, кінофільмів, картин та фотографічних зображень тощо до їх оприлюднення та поширення у суспільстві. Каральна полягала в оцінці вже опублікованих видань, поставлених п'єс і т. д. відповідно до цензурно-правового поля [14, с.147].

Проаналізуємо зміст Тимчасових правил про цензуру та друк» 1865 р. Розділ I цього документа визначав структуру, порядок формування та повноваження Головного управління у справах друку. Зокрема, Головне управління у справах друку ставало окремим структурним підрозділом при Міністерства внутрішніх справ та складалося з голови, Ради Головного управління, канцелярії, особливих цензорів драматичних творів та чиновників особливих доручень. Голова призначався та звільнявся за поданням міністра внутрішніх справ указом Сенату. Рада Головного управління включала голову управління, очільників цензурних комітетів та членів, призначених Сенатом.

Головне управління у справах друку мало наступні повноваження:

«1. Спостереження за діями цензурних комітетів та окремих цензорів як по внутрішній так й по іноземній цензурі; вирішення їхніх непорозумінь та питань й розгляд скарг на них;

2. Спостереження за творами друку, що виходять без дозволу цензури; виявлення в них порушень встановлених правил; ініціювання судового переслідування, якщо це не було зроблено відповідними структурами <...>;

3. Справи про відкриття типографій, літографій, та закладів, які виробляють принадлежності для тиснення, й про нагляд як за цими закладами так й за торгівлею книжками» [13, с.397].

Таким чином, Головне управління у справах друку акумулювало в своїх руках владу над усіма періодичними виданнями та установами, які друкували й виробляли устаткування для друкарень. З одного боку, призначення голови та членів управління здійснювалося міністром внутрішніх справ свідчило про збереження контролю за змістом публікацій Міністерством внутрішніх справ Російської імперії. З іншого – відбувалося певне пом'якшення цензури.

Розділ II «Тимчасових правил про цензуру та друк» 1865 р. визначав перелік видань, що підлягали цензурній перевірці. До них належали: газети та журнали, які виходили окремими номерами, листками чи книжками; збірники чи збірки нових, оригінальних чи перекладних творів або статей різних письменників, які видаються під однією назвою, більш ніж два рази на рік. Не підлягали перевірці збірки раніше надрукованих творів та перекладів, збірники історичних актів та словники. Кожний хто мав намір видавати нове видання зобов'язаний звернутися за дозволом до міністра внутрішніх справ, який мав прийняти рішення про надання дозволу на друк без цензури або за умови попередньої цензури. Дозвіл видавався у формі свідоцтва у двох екземплярах [13, с.398]. Таким чином, в окремих випадках цензура не була обов'язковою для друкованих видань. У разі необхідності проходження попередньої цензури, встановлювалася форма звернення до Головного управління у справах друку, умови використання дозволу, дії у разі поєднання в одній особі видавця та редактора, зміни видавця, при перенесенні типографії в інше місце тощо.

Цензурне законодавство 60-х рр. XIX ст. визначало теми, які заборонено було висвітлювати. «Тимчасові правила про цензуру та друк» 1865 р. під заборону ставили публікації образливі та спрямовані проти законів імперії, розпоряджень уряду, судових установ; із закликами до протистояння у суспільстві; проти власності на сімейних відносин; постанов дворянських, міських та земських зборів.

Розширений перелік містився в інших нормативно-правових актах. В одному з циркулярів зазначалося: «I. У всіх взагалі друкованих творах не допускати порушення належної поваги до вчення і обрядів християнських сповідань, охороняти недоторканість верховної влади і її атрибутів, повагу до осіб царствующого дому, непохитність основних законів, народну мораль, честь і приватне життя кожного. II. Не допускати до друку творів і статей, що містять шкідливе вчення соціалізму і комунізму, схиляються до потрясіння та повалення існуючого порядку і поширенню анархії... У судженнях про недоліки і зловживання адміністрації не допускати друкування імен осіб та назв міст і установ... Не дозволяється друкувати критики рішень Правлячого Сенату та інших вищих урядових установ» [5, с.135].

Зауважимо, що за «Тимчасовими правилами про цензуру та друк» 1865 р звільнення від попередньої цензури накладало додаткові зобов'язання на видавців, які мали внести завдаток до Головного управління у справах друку. «Для щоденної газети чи газети, що виходила не менше шести разів на тиждень, – 5 000 рублів; для усіх інших періодичних видань – 2 500 рублів» [13, с.398], – вказувала стаття 16 розділу II «Тимчасових правил по цензуру та друк». Від внесення завдатку звільнялися видання, що пройшли попередню цензуру, а також статті і твори наукового, господарського та технічного змісту, публікації уряду, академій, університетів, вчених товариств та установ. У разі виявлення порушення цензурних норм застава не поверталася, що спонукало редакторів перевіряти подані до друку матеріали на їх відповідність законодавству.

У разі порушення правил цензури передбачалося притягнення винних до відповідальності. Застосовувалися норми «Уложення про покарання». Зокрема, друк матеріалу у періодичному виданні без дозволу цензури, який хоч і не містив недозволеного, підлягав штрафу в розмірі 50 руб. за кожний номер чи опубліковану статтю. За видання забороненого цензурою матеріалу редактор перший раз мав сплатити 50 руб. штрафу, другий – 100 руб., третій – 200 руб. [4, с.283] Не правдиві відомості про видавця, підписну ціну, цензурний дозвіл ставали підставою притягнення до відповідальності редактора та його ув'язнення. Міністр внутрішніх справ мав право робити попередження щодо окремих статей. Третє попередження призупиняло друк видання на строк, визначений міністром, але не більше ніж на 6 місяців. Також після третього попередження міністр міг звернутися до першого департаменту Сенату з пропозицією взагалі припинити діяльність видання. Його поновлення дозволялося знову ж таки за згодою міністра внутрішніх справ [13, с.399-400].

На особливу увагу заслуговує вивчення застосування цензурного законодавства в українських губерніях Російської імперії. Після видання Валувського циркуляру 1863 р. по суті відбувалася боротьба цензурних органів з українським друкованим словом. Заборона Емським указом 1876 р. ввозити в державу із закордону літературу, видану українською мовою, ще більше ускладнювало поширення друкованих україномовних видань.

У зв'язку з виступами проти самодержавства імперський уряд у 70-х рр. XIX ст. вирішив посилити заходи каральної цензури, виданням низки нормативно-правових актів щодо цензурної перевірки. Згідно з законом від 6 липня 1872 р. за опублікування статті без відповідного дозволу міністр внутрішніх справ накладав арешт на тираж видання або взагалі закривав його. Законами від 30 січня 1870 р. і 4 лютого 1875 р. журналістам заборонялося висвітлювати в пресі матеріали судових засідань [12, с.78-79]. Наведені факти свідчать про згортання реформаційних процесів, які спрямовувалися на послаблення цензури.

Висновки. Цензурне законодавство Російської імперії в 60-х рр. XIX ст., яке діяло на території українських губерній, зазнало змін. Прийняття нових нормативно-правових актів мало удосконалити процес цензурної перевірки друкованих видань в державі та посилити контроль за публікаціями, спрямованих проти самодержавства. Указ Олександра II «Про порядок цензурування творів та статей, які відносяться до предметів різних урядових місць та установ» від 23 січня 1858 р. започаткував трансформаційні процеси у цензурній галузі. Існування цензури негативно впливало на можливості друку статей та матеріалів різного змісту, оскільки за кожним напрямком закріплювалася довірена особа відповідного міністерства. Подальші законодавчі акти мали змінити ситуацію на краще та у більшості випадків скасовували відомчу цензуру. Створення нових органів цензури насправді лише посилювало контроль Міністерства внутрішніх справ за цензорами та видавцями-редакторами. Важливим документом, прийнятим у досліджуваній період, є «Тимчасові правила про цензуру та друк» 1865 р., які звільняли від цензурної перевірки окремі періодичні видання. Однак умова внесення видавництвами застави, яка у разі порушень не поверталася, змушувала редакторів здійснювати внутрішню перевірку матеріалів. Визначення тем, які опинилися під забороною, та заборона друкувати українською мовою значно обмежувала діяльність видавництв. Разом з тим, посилювалася відповідальність за порушення цензурного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859 – 1865 годов. Санкт-Петербург, 1904. 515 с.
2. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. М. : Аспект Пресс, 2002. 368 с.
3. Савчинський В. Цензура політика російського самодержавства в «українському питанні» (друга половина XIX ст.): автореферат... канд. іст. наук; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. 20 с.
4. Савчинський В. Періодична преса: цензурна політика російського уряду (друга половина XIX ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки.* 2010. Вип. 7. С.45 – 50.
5. Щербак Н. М. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело дослідження діяльності цензурних установ в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія».* 2008. Випуск 93 – 94. С. 134 – 137.
6. Щербак Н. М. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Публічне право.* 2013. № 3. С. 295-301.
7. Арсеньев К. К. Законодательство о печати. С.-Петербург, типолитография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. 150 с.
8. О порядке цензирования сочинений и статей, относящихся к предметам разных правительственных мест и учреждений: выписка из Высочайше утвержденной в заседании Совета министров резолюции по делу о цензуре. 23 января 1858 г. № 32712. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1860. Собрание II. Т. XXXIII. С.64.
9. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII- початок XX ст.). *Український історичний журнал.* 2010 №4. С.83–98.
10. О преобразовании цензурного управления и упразднении Канцелярии министра народного просвещения: Именной указ, данный Сенату, № 38040, 10 марта 1862 г. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1865. Собрание II. Т. XXXVII. С.182-183.
11. О передаче цензурных комитетов и отдельных цензоров из Министерства народного просвещения в Министерство внутренних дел: Именной указ, данный Сенату, № 39162, 14 января 1863 г. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. Собрание II. Т. XXXVIII. С.61-62.
12. Чернуха В. Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века. Л. : Наука, 1989. 205 с.
13. О некоторых переменах и дополнениях в действующих ныне цензурных постановлениях: выписка из Высочайше утвержденной в заседании Совета министров резолюции по делу о цензуре. 6 квітня 1865 г. № 41990. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. Собрание II. Т. XL. С.397-406.
14. Ткаченко В. В., Кириєнко О. Ю. Кримінальна та адміністративно-правова відповідальність за порушення норм цензури в Російській імперії. *Наука і правоохорона.* 2016. №4. С.146-155.

REFERENCES:

1. Lemke, M. (1904). Epokha tsenzurnykh reform 1859 – 1865 godov. St. Petersburg [in Russian].
2. Zhirkov, G. (2002). Istoriya tsenzury v Rossii КНІКН – КНКН vv. Moscow: Aspect Press [in Russian].
3. Savchinsky, V. (2011). Tsenzurna polityka rosiys'koho samoderzhavstva v «ukrayins'komu pytanni» (druha polovyna КНІКН st.) [Censorship policy of the n autocracy in the "Ukrainian question" (second half of the nineteenth century.)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Cherkasy [in Ukrainian].
4. Savchinsky, V. (2010). Periodychna presa: tsenzurna polityka rosiys'koho uryadu (druha polovyna

КНІКН ст.). *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov*, 7, 45-50 [in Ukrainian].

5. Shcherbak, N. (2008). «Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy ymperyy» yak dzherelo doslidzhennya diyal'nosti tsenzurnykh ustanov v Ukrayini (kinets' KНІКН – pochatok KНКН ст.). *Visnyk Kyivsk'oho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 93-94, 134-137 [in Ukrainian].

6. Shcherbak, N. (2013). Tsenzura i vlada v umovakh reformuvannya Rosiys'koyi imperiyi u druhiy polovyni KНІКН – na pochatku KНКН ст. *Publichne pravo – Public law*, 3, 295-301 [in Ukrainian].

7. Arseniev, K. (1903). *Zakonodatel'stvo o pechati*. St. Petersburg: typography of F. Weissberg and P. Gershunin [in Russian].

8. O poryadke tsenzirovaniya sochineniy i statey, odnosyashchikhsya k predmetam raznykh pravitel'stvennykh mest i uchrezhdeniy: vypiska iz Vysochayshe utverzhdennoy v zasedanii Soveta ministrov rezolyutsii po delu o tsenzure. 23 yanvarya 1858 g. № 32712 [«On the procedure for censoring essays and articles relating to subjects of various government places and institutions» extract from a resolution on the censorship case of the Highest approved at a meeting of the Council of Ministers. January 23, 1858 No. 32712]. *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii – Complete collection of laws of the Russian Empire*, II, 66 [in Russian].

9. Kirienko, O. (2010). Zahal'na ta viys'kova tsenzura v Rosiys'kiy imperiyi (KHVIII- pochatok KНКН ст.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 83-98 [in Ukrainian].

10. O preobrazovanii tsenzurnogo upravleniya i uprazhnenii Kantselyarii ministra narodnogo prosveshcheniya: Imennoy ukaz, dannyi Senatu, № 38040, 10 marta 1862 g. [«On the transformation of censorship and the abolition of the Office of the Minister of Education» Personal Decree given to the Senate, No. 38040, March 10, 1862]. *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii – Complete collection of laws of the Russian Empire*, II, 182-183 [in Russian].

11. O peredache tsenzurnykh komitetov i otdel'nykh tsenzorov iz Ministerstva narodnogo prosveshcheniya v Ministerstvo vnutrennikh del: Imennoy ukaz, dannyi Senatu, № 39162, 14 yanvarya 1863 g. . [«On the transfer of censorship committees and individual censors from the Ministry of Education to the Ministry of Internal Affairs» Personal Decree given to the Senate, No. 39162, January 14, 1863] *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii – Complete collection of laws of the Russian Empire*, II, 61-62 [in Russian].

12. Chernukha, V. (1989). *Pravitel'stvennaya politika v oblasti pechati: 60-70-ye gody KHІKH veka*. L.: Science [in Russian].

13. O nekotorykh peremenakh i dopolneniyakh v deystvuyushchikh nyne tsenzurnykh postonovleniyakh: vypiska iz Vysochayshe utverzhdennoy v zasedanii Soveta ministrov rezolyutsii po delu o tsenzure. 6 kvitnya 1865 g. № 41990. [«On some changes and additions in the current censorship rulings » extract from the Resolution on the censorship case, which was highly approved at the meeting of the Council of Ministers. April 6, 1865 No. 41990] *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii – Complete collection of laws of the Russian Empire*, II, 397-406 [in Russian].

14. Tkachenko, V., & Kiriienko, A. (2016). Kryminal'na ta administratyvno-pravova vidpovidal'nist' za porushennya norm tsenzury v Rosiys'kiy imperiyi. *Nauka i pravookhorona – Science and law enforcement*, 4, 146-155 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.09.2019